

Två svårtydda ord på en altartavla i Torsvi kyrka

Av ELISABET DILLNER

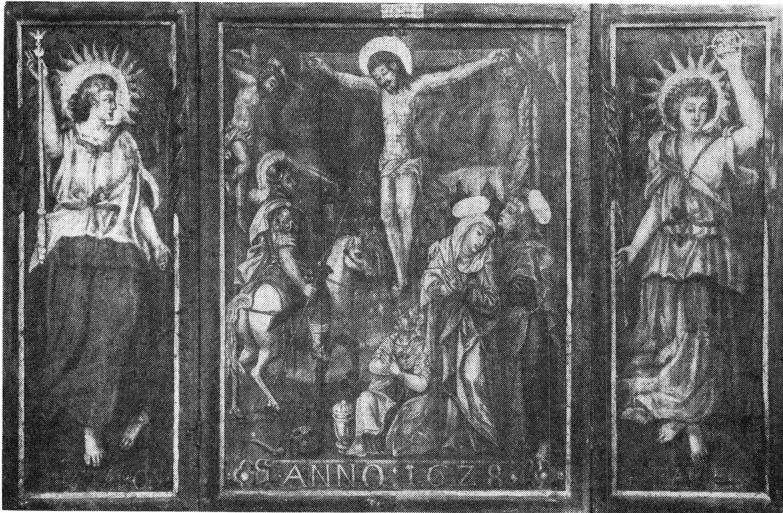
I Torsvi kyrka i sydvästra Uppland finns en intressant tavla. Den är målad på trä och består av en mittbild och två sidobilder, se bild s. 47. Mittbilden framställer Kristus på korset. Nederst på bilden finns inom en kartusch målat »Anno 1628». Vardera sidobilden visar en kvinna i större skala än mittbildens figurer. Kvinnornas huvuden omges av strålande glrior och deras hållning är präglad av lugn. Gestalterna och deras emblem syns vittna om seger. Sidobildernas bibliska eller sakrala motivering är inte alls självklar. Snarare förefaller det som om någon skulle ha omslutit med ett enhetligt ramverk dels ett religiöst konstverk, dels två pendanger, som ursprungligen inte hört samman med mittbilden. Kvinnorna på sidotavlorna stå var och en på sitt klot och på kloten är målade svårtolkade ord. Det står MITTARON och THEAKEL. Dessa ord ha förmodats¹ vara förvrängningar av ett grekiskt, respektive ett judiskt ord sammanhörande med vissa religiösa föreställningar. De anses vid något senare tillfälle ha blivit påmålade och i viss mån förvanskade. Tavlan tros vara av öst-europeisk härstamning och vara krigsbyte.

En annan tolkning av de främmande orden än den tidigare givna synes möjlig och framlägges här som en förmodan.

Under Johan III:s tid hade Peder Månsson Utter erhållit hemmanet Navsta i förläning och senare fick han det som ärftligt frälse. Fastigheten ärvdes av hans son Anders Persson Utter, vilken här år 1626 inrättade ett säteri, senare benämnt Torsvi gård.² Vid dennes död år 1636 fanns inga söner i livet och gården övergick till hans broder, ståthållaren över Ösel och Arensburg, övers-

ten av Upplands regemente, Johan Persson Utter. Denne Johan Uppers namn är på många sätt knutet till sockenkyrkan.² En oblatask av silver har hans och hans första hustrus vapen och initialer ingraverade på locket. Han skänkte predikstolen till kyrkan år 1645. Predikstolens ljudtak måste han ha skänkt något senare, ty det bär hans eget och hans båda hustrurs vapen. Sitt andra gifte ingick han först år 1647. I klockstapelns ses på lillklockan Johan Uppers och hans första makas vapen och initialer samt årtalet 1647. På kyrkans vägg hänger hans begravningsvapen och i kyrkans golv ligger hans gravsten. Sedan hans andra hustru blivit änka, skänkte hon till kyrkan år 1655 i testamente efter sin man en ljuskrona i mässing med sexton armar.

Tre innehavare av Torsvi gård har här nämnts: en man och hans båda söner.³ Den först nämnde, Peder Månsson Utter, var en rätt märklig man. Han föddes 1566 och anställdes i hertig Johans kansli. Genom 1618 års kansliordning skapades på rikskanslern Axel Oxenstiernas initiativ ett riksarkiv. Per Månsson Utter blev »Sekretarius uti Riks-Archivo», dvs. riksarkivets förste föreståndare. Professor Nils Ahnlund⁴ karakteriserar honom som en driftig man och en stor släktforskare, förtrogen med de gamla handlingarna alltifrån sin ungdomstjänst i det kungliga kansliet. Några få år senare utbröt en förödande pestepidemi. Enbart i Stockholm sades 20 000 människor ha dött.⁵ Hov och kansli tvingades i januari 1623 att flytta från huvudstaden till Västerås för att om möjligt undkomma smittan. Men Per Månsson stannade bland sina arkivalier. Några månader senare skrev Utter ett brev⁶ till Axel Oxenstierna. Raderna i det långa brevet ligga tätt och jämnt, pikturen är klar och vacker. Han bad bl. a. att rikskanslern »icke wille rådes före att läse eller handtere dette bref, ty iagh hafwer inthet umgänge haftt medh någon, som den smitte-samme Pestilentzien där hos, utan tagitt migh till ware, thet bäste som iagh hafwer kunnatt göre. Så tacker iagh och den nådige och barmhertige Gudh, som migh och mitt fattige huus, än här till för den häftige siukdomen så nådeligen bewaratt hafwer». När han hunnit längre fram i brevet, som han satt och skrev »om aftonen den förste Aprilis 1623», blottade han ännu mer sina

Torsvi kyrkas altartavla från 1600-talet. Foto J. Dahlberg. Enköping.

känslor. Han anade sitt öde när han formulerade orden: »Efter thenne grufwelige Pestilenzie, är här så diupt inkommen, så hon snart skonar hwarken gammall eller ungh, altså moste iagh och förwente min deell medh, effter iagh hellre än andre, icke kunne undwiike Herrens mächtige handh.» Våren gled emellertid förbi. Sommaren kom. Det sista brev, som finns i behåll från Per Utter till rikskanslern, skrevs 24 juli 1623. Där i läses: »Mine dagar äre mästedels framfarne, och iagh kan icke hafwe monge igen.» Dag ut och dag in i den sommarvarma huvudstaden lurade döden bakom en dörr, som redan stod på glänt. Först 23 september, då pesten redan börjat avta, var Per Månsson Uppers ödestimma slagen. Han dog i sjukdomen. Adelsbrev hade blivit lovat honom, men det hann aldrig uppsättas och underskrivas. Hans båda söner, om vilka han ofta skrivit till rikskanslern, var vid denna tid 31, resp. 18 år gamla. De adlades 1632.

Det förefaller sannolikt — fastän bevarade urkunder icke ha något att förtälja därom — att några år senare, år 1628, sonen Anders, antagligen sedan han etablerat sig på sätesgården, skänkte

sin sockenkyrka en tavla till tack för livets gåva. Farsoten hade dödat hans far, men han själv och hans broder Johan hade undkommit. Hur hade detta skett? Ja, troligen kände han det som hade de båda bröderna skyddats av var sin hägnande genius, som stått på säker grund. Grunden mot vilken deras fötter stödde, kloten på bilderna, hette *mitridat* och *theriak*. Dessa två namn syftade på praktiskt taget ett och samma urgamla läkemedel, ett verkligt allbotamedel dock främst verksamt mot pesten.⁷ Så frambar Anders Utter genom sin gåva till sockenkyrkan sitt tack till Gud för själens frälsning genom triptykens mittbild och sitt tack för räddning undan härjande farsot genom sidobilderna, vilkas gestalter så meningsfyllt i sin hållning vittnade om seger, om livets seger över döden. Om bilderna målats av en till Sverige inflyttad utländsk konstnär eller om någon av bröderna Utter tack vare sina utländska förbindelser införskaffat dem från annat land, låter sig icke avgöra.

När målarmästare German från Uppsala⁸ vid den stora reparationen av kyrkan på 1780-talet skulle ombesörja »målning och förgyllning i kyrkan», nämndes särskilt att altare och predikstol skulle målas med färg och få guld pålagt. Tavlan med årtalet 1628 bättrades säkerligen samtidigt. Vid sockenstämma 28 aug. 1785 befanns arbetet »färdigt gjordt» och »med all then noggranhet som wederbör wara gjordt». Det antecknades att German hade överlåtitt arbetet på målargesällen Beckström och »gådt i god före, att han arbetet till alla delar wäl skulle förätta». Sannolikt hade varken målarmästare German eller gesällen Beckström större färdighet att läsa bleknande svårtolkad skrift och kanske är därför Beckström skuld till att stavningen blev sådan den blev av de båda orden, som började med M och T, men antalet bokstäver ändrade han inte på.

Mitridat var ett läkemedel, som Mithridates, konung i Pontos i Mindre Asien, omkring ett hundra år f. Kr. föd. hade använt. Då syftade det till skydd mot förgiftningar och bett av giftiga djur och innehöll ett trettiotal ingredienser. Två livläkare hos kejsar Nero ungefär ett århundrade senare — den enes namn var Andromachos — förbättrade medlet genom att betydligt öka an-

talet ingående droger. Hjälpte inte den ena, så hjälpte väl den andra, ansåg man. Vallmosaft, som lindrade smärta och gav lugn, var en av de nya beståndsdelarna och den blev den drog, som för den sjuke själv blev mest förnimbar och som gjorde medlet eftertraktat. Denna utökade komposition fick namnet *theriaca*, ehuru själva ordet inte var nytt utan hade använts för sammansättningar av ganska skiftande natur. Tillverkning av medlet lades år 1295 under offentlig kontroll i Venedig. I de svenska farmakopéerna förekom theriak alltifrån den första editionen och uteslöts inte förrän i den sjunde av år 1871. Den svenska namnformen varierade: teriak, theriak, thiriak, tyriack, triakelse, trejakel m. fl.⁹

Som vittnesbörd om hur dessa läkemedel uppfattades i Sverige må följande anföras.

Henrik Smid meddelade i sin i Malmö år 1557 tryckta bok¹⁰ följande: »Mitridatum er it kaasteligt dyrebare Electuarium (= mos), for Pestilente, oc for allehande Hoffuerch, for rindende Øyen oc for Tandeuerck, distligeste oc for fierde dags Kaalde-siuge (= frossa)».

»Ibland alla andra Läke-domar, som man brukar gemenligen emoot thenna förgifftiga siukan (= pest) är the aller ädlest, nemligen then Venediske Theriaca Andromachi», vitsordade den lärde och skicklige läkaren hos Erik XIV, Wilhelmus Lemnius år 1572.¹⁰

I ett egenhändigt, ännu bevarat manuskript, »ett husapotek för en hög herre», uppsatt av hovapotekaren hos de yngre vasakonungarna, den mycket betrodde Simon Berchelt¹¹, betonade han att dessa läkemedel skola intagas, enär »thet thiener, för Pestilentie och för förgifft, till att beware sigh före» — det var följaktligen läkemedel med förebyggande och skyddande verkan.

Den ursprungliga formen för de två främmande orden på trä-tavlan i Torsvi kyrka skulle sålunda ha varit *mitridat* och *theriak* — läkemedel, tvåtusenåriga.

NOTER

¹ ARMIN TUULSE, Torsvi kyrka, i Serien Upplands kyrkor, band V, häfte 70, Uppsala 1955.

² JOH. AX. ALMQUIST, Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden, Del I: 2, Stockholm 1931.

³ G. ELGENSTIERNA, Den introducerade adelns ättartavlor, Del VIII, Stockholm 1934.

⁴ NILS AHNLUND, Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död, Stockholm 1940.

⁵ OLOF HULT, Vilhelmus Lemnius och Benedictus Olai, Stockholm 1918.

⁶ Riksarkivet, Bref till Rikskansleren Axel Oxenstierna, E 746, serie B.

⁷ JOHN LINDGREN-L. GENTZ, Läkemedelsnamn, Lund 1919-1946.

⁸ Landsarkivet i Uppsala, Torsvi kyrka, Stämmoprotokoll, K I, N:o 1, 1766-1842.

⁹ ELOF HELLQUIST, Svensk etymologisk ordbok, Band II, Lund 1948.

¹⁰ AXEL KOCKUM, Läkare och apotekare vid Gustav Vasas och hans söners hov, Stockholm 1949.

¹¹ Uppsala Universitetsbibliotek, Handskrift, Palmsköldska samlingen, vol. 358.